УДК [016:929]:087.5: 821.161.2.09

УКРАЇНСЬКА КНИЖКА-БІОГРАФІЯ ДЛЯ ДІТЕЙ І ЮНАЦТВА (2014–2022 РР.)

Наталія МАРЧЕНКО,
кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
відділ теорії та методики біобібліографії
Інституту біографічних досліджень,
Національна бібліотека
України імені В. І. Вернадського
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9814-0826

Анотація. Українські книжки-біографії для дітей і юнацтва, створені від початку російського збройного вторгнення до Криму в 2014 р. до широкомасштабного вторгнення Росії в Україну 2022 р., проаналізовано як простір багатовекторної комунікації, спрямованої на консолідацію суспільства. Визначені типові форми біографічних реконструкцій, стратегії та інструментарій біографічного дискурсу.

Ключові слова: *книги для дітей і юнацтва, книжка-біографія, біографічні моделі, біографічні стратегії, дитяче читання, російсько-українська війна.*

Вікопомні драматичні події війни, котра з 2014 р. і досі йде в Україні унаслідок віроломного нападу російської держави, сформували складні історичні, культурні та політичні реалії, в межах яких біографічна книжка для дітей і юнацтва набула багатьох смислів, утворюючи простір багатовекторної та різновікової за адресацією комунікації. У силу своєї природної двоадресності ці видання зазвичай «розщеплюють» біографічну інформацію на прості чіткі наративи та візуальні образи, звернені до дітей, і символічні, кількашарові асоціативні форми біографічних реконструкцій для дорослих. Таким

чином «дитяча» книжка-біографія формує міжпоколіннєвий діалог у межах суспільства, переформатовуючи, переакцентовуючи та вводячи у стан «загальновідомих» модерні уявлення про українську історію та культуру. По суті, вона виконує функцію орієнтованих на формування самоідентичності та історичної пам'яті «текстів впливу», покликаних долати комплекси національної меншовартості у масовій свідомості. Значною мірою такий стан справ – наслідок активної модернізації вітчизняного «дитячого» біографічного дискурсу під впливом світового біографічного сегменту, котрий, послідовно розширюючи український контент, прискорив подолання його ізольованості та маргінальності.

Попри традиційний для стану війни на попередніх історичних проміжках буття українства запит на героїку, романтизацію та пріоритетність образів Героя та Жертви, новітня вітчизняна біографіка для дітей і юні розгортає перед читачем широку панораму різноманітних життєвих сценаріїв і моделей, поєднаних найперше успішністю та вітаїстичною силою персонажів. Зокрема, усвідомлена та акцентована ситуацією війни потреба суспільства у формуванні цілісної культурно-національної ідентичності та виходу за межі пострадянської (постколоніальної, посттоталітарної) свідомості призвела до карколомної зміни у принципах добору персонажів. На зміну традиційному унормованому шкільництвом хаотичному, мускулінному та калькованому з дорослого сегмента інформаційного поля біографіки пантеону прийшов збалансований щодо статі та представлення різнорідних сфер людської діяльності та стратифікації суспільства підхід, який дав змогу ввести до кола біографічного знання молодшого покоління раніше відсутні в ньому (але звичні для європейської практики) сегменти, як то: мотивуючі оповіді про сучасних кумирів молоді (Кузьма Скрябін, Я. Клочкова та ін.), видатних жінок (за означений період кількість персоналій-жінок у книжці-біографії для дітей зросла більше, ніж удвічі!), визначних академічних вчених (Є. Патон, І. Сікорський, С. Корольов та ін.), діячів церкви (А. Шептицький, Л. Гузар та ін.), представників українства, які зреалізували себе за межами країни (Квітка Цісик, Серж Лифар та ін.), представників національних спільнот, які позиціонуються як діячі української культури або жили та працювали в Україні (Г. Меїр, К. Малевич та ін.).

Кардинально змінилися також типові моделі біографічних реконструкцій, що прямо відображає переорієнтацію ціннісних

орієнтирів українського суспільства на людиноцентричні, особистісні, Я-домінантні стратегії (на противагу панівним упродовж довгого часу ідеалам «маси» / «групи» / «колективу», в межах яких цінність окремого людського життя визначалася лише «внеском» у «спільне»). Персонаж новітньої української книжки-біографії для дітей не є «ідеалом» чи навіть «зразком для наслідування». Навіть коли йдеться про велетів духу планетарного масштабу (як ось, Леся Українка чи Сковорода тощо), успішних і визнаних людей (як то І. Сікорський чи Г. Меїр та ін.) чи звитяжців і героїв, які власним життям чи жертовною / героїчною загибеллю змінили хід історії (скажімо, І. Сірко, В. Стус та ін.), перед юним читачем постає лише один із варіантів життєвого шляху, достойний і яскравий, але зовсім не обов'язковий (та й не можливий у силу унікальності героїв і ситуації) для втілення. На відміну від пострадянського дискурсу, особа позиціонується не як виразник типової «канонізованої» моделі «правильного життя», а є унікальною особистістю з мотивуючим життєвим досвідом. Читача закликають стати так само повноцінною особистістю, а не «рівнятися на зразок». До прикладу, книжки найпомітніших на сьогодні серед вітчизняних біографічних серій «Видатні особистості. Біографічні нариси для дітей» і «Видатні українці. Люди, які творили історію» київського видавництва ІРІО позначені чіткою орієнтацією на західноєвропейські зразки біографічної прози. Кожна книжка містить художні оповіді про дитинство, мрії, життєвий шлях і досягнення окремого персонажа та яскраві сучасні ілюстрації. Життєписи подані лінійно у формі коротких оповідань-розділів, які супроводжуються запитаннями до читача, покликаними актуалізувати основну фактологічну інформацію кожного наративу. Стиль оповіді вирізняється непритаманною раніше українській дитячій книзі раціональністю, відсутністю описовості, домінуванням дієслів та іменників. Це серйозна й відверта розмова, у якій герой не завжди чинить у межах усталених соціальних практик, переживає як радісні, так і гіркі хвилини, переймається питаннями матеріального достатку, самореалізації, налагодження побуту такою ж мірою, як і «високим», конфліктує та протистоїть, зрештою, помирає, залишаючи по собі здобутки та добру пам'ять.

Певні особливості трансформації наративної моделі, з огляду на вік читача, має популярний в українському дитячому біографічному дискурсі жанр повісті-казки. Він позбувся надлишкової химерності та домінування вигадки, увага читача концентрується на фактологічній

основі оповіді. До прикладу, С. Тараторіна в книжці «Оця Марія звірів малювала» (Київ, 2020) послідовно тримається фактичної біографії художниці. Реалістична, сповнена гумору та драматичних реалій українського села початку ХХ ст. оповідь поступово вплітає у себе сюжети відомих малюнків М. Приймаченко. Казкові елементи не міфологізують постать мисткині, а лише дають змогу дитині-читачеві усвідомити суть її обдарування, поповнити власний біографічний досвід співпереживанням як типового зовнішнього сценарію її життя, так і унікальному внутрішньому розвитку художньо обдарованої особистості. Ефект посилюють стилізовані під стиль М. Приймаченко ілюстрації Н. Левицької.

Власне, «дизайн» біографічних реконструкцій, пропонованих юному читачеві, зазнав чи не найбільших змін. Як і доросла біографіка (а щодо візуалізації та концептуалізації наративів, то й значно більше!) книжки-біографії для дітей «…все частіше втрачають стереотипну усталеність, тяжіють до пошуку нових форм, демократизуються, динамізуються, візуалізуються в контексті глобальних світоглядних та естетичних переосмислень. …біографічний дискурс характеризується розмаїттям інтерпретацій, жанровою поліфонією, калейдоскопом формоутворювальних моделей» [1, с. 40]. Усе більшої ваги набувають візуальні образи, котрі на рівних із текстовими наративами формують та змінюють світоглядні орієнтири читача, їхня дія ефективна, помітна та нині вже обов'язкова у виданнях для дітей. «Сучасне українське суспільство переживає процес становлення нової візуальної культури, що маркує суспільні цінності та норми» [1, с. 41–42]. Візуальний ряд як домінанта присутній нині у книжці-біографії у найрізноманітніших формах – від традиційної (але доповненої мінімальною мотивуючою та відповідною вікові інформацією) розмальовки зразка «Твої друзі – визначні українці» авторства О. Лущевської з малюнками К. Степаніщевої (Artbooks, 2022) до естетично та символічно багатошарових енциклопедичних життєписів-абеток «Від А до Я» львівського «Видавництва Старого Лева», дизайн та ілюстративний ряд до яких створюють широко знані в світі художники Р. Романишин і А. Лесів. Їх вирізняє унікальна «родинна» концепція: смислоутворюючий дизайн і наукоємна інформація про постать дібрані таким чином, щоб зацікавити як молодшого школяра, так і дорослого читача. Книжки на диво гармонійно реалізують природну двоадресність дитячого видання, використовуючи форму «біографічної інсталяції», котра

найповніше дає змогу відтворити «багатовекторність» персоналії та уникнути оціночних суджень щодо неї. Значного поширення набули формати: класичної книжки-картинки, як ось, Х. Лукащук «Михайло Сорока» (Брусилів, 2018); тематичної збірки з комунікаційно відкритим динамічним дизайном (скажімо, проєкт «Це зробила вона» та «Це також зробила вона» (Київ, 2018) із різностильовим зоровим рядом, виконаним у різних техніках митцями молодшої ґенерації, або перша в історії української книги для дітей збірка-проєкт, присвячена вітчизняній інженерії «Наші. Інженерна історія України» Олени Шульги (Київ, 2021); збірки-art-book («Дивовижні особистості, які змінили ХХ століття: 20 дивовижних дівчат, які змінили ХХ століття. 20 дивовижних хлопців, які змінили ХХ століття» (Київ, 2020) із гламурним «ляльковим» портретуванням персонажів) тощо. Останнє з названих видань також – перше серед подібних – достатньо збалансоване за гендерною ознакою, сферами діяльності та вододілом «вітчизняний» / «світовий» (українці складають більше третини усіх персоналій, ще частина є вихідцями з України чи пов'язані з нею). За своєю природою усі видання, що тяжіють до art-books, мають як пізнавальну, так і мистецьку цінність, що робить їх колекційним об'єктом, який стимулює посилену увагу до себе й поданої інформації також і дорослих. Вони можуть бути побудовані як у межах наративу, так і на дискретній «кліповій» основі, але модель біографічної реконструкції, що має тільки фактологічну основу інформації (і текстової, і графічної) та мультисценарність авторського концепту, а відтак, – і читацької рецепції, завжди мотивуюча, а не дидактична. Як наслідок – новітні українські біографічні art-books для дітей і юні, не пропонуючи відверто жодного зразка «життєвого сценарію», дають змогу в ході біографічного читання виявити та відкорегувати віджилі чи неконструктивні сценарні установки або ж створити нові.

Все активніше проникає біографізм і до таких популярних різновидів видань для дітей і юні як мальопис. Поряд із загально відомими історичними персонажами (як ось у коміксі «Воля» М. Грушевський, І. Сікорський тощо) в них ожили герої Маріуполя (як ось, «Тьотя суп», 2022) і навіть персоналізовані символічні постаті (як ось, «Привид Києва», 2022).

Та найбільш повно на сьогодні зміни, що відбулися в українській книжці-біографії для дітей і юні з 2014 р., втілилися у виданій із нагоди 150-річчя від дня народження Лесі Українки книжці Н. Малетич

з ілюстраціями М. Фої «Леся. Мандрівний клубочок» (Київ : Портал, 2021). Книжку супроводжують детальний бекґраунд за QR-кодом та ігрова закладка, що допомагає дорослим глибше зрозуміти контекст і «знайти правильні слова» для обговорення. Уже сама назва «обнулює» створені за радянських часів «різновекторні кліше» про письменницю: вперше Ларисі Косач-Квітці дали те символічне означення, котрим вона сама себе іменувала – «boule vagabonde» («мандрівний клубочок»). І в цій повазі до особистості й факту її буття (а не потреб інтерпретації чи ідеологічної доцільності) – суть тієї великої зміни, що відбулася в біографістиці для дітей в Україні. У її осерді повсякчас жива людина, а не офіційний портрет, а саме видання постає цілісним доказово-документальним наративом у єдності тексту, ілюстрацій і видавничого оформлення, спрямованим на розвиток критичного мислення читача.

Попри перспективність вивчення орієнтованих на читача-дитину біографічних реконструкцій, маємо визнати фрагментарність і ситуативність таких студій у вітчизняній соціогуманітаристиці. Натомість, модернізація вітчизняної біографіки, зокрема й адресованої дітям та юні, можлива лише за умов її концептуального осмислення, імпульсом до якого може бути на думку Л. І. Буряк: «…розгляд проблем лінійності біографічного наративу (лінійність / фрагментарна стереоскопічність / мозаїчність), його контекстуальності (канонічність / стереотипність / «складна» біографія / біографія «Іншого»), імплементації сучасних методологічних практик («поворотні» інновації / традиційність)…» [2, с. 48].

Література:

1. Буряк Л. І. Сучасна українська біографіка перед викликами епохи візуалізації. Українська біографістика. 2021. Вип. 22. С. 39–54.

2. Буряк Л. І. Українська біографіка «плинних часів». Українська біографістика. 2020. Вип. 19. С. 33–52.

3. Марченко Н. П. Біографічні видання для дітей і юнацтва в Україні 2000–2020 рр. Українська біографіка XXI століття: мозаїка контекстів і форм : колективна монографія / В. І. Попик [та ін.]. Київ : НБУВ, 2021. С. 93–115.

UKRAINIAN BOOK-BIOGRAPHY FOR CHILDREN AND YOUTH (2014–2022)

Nataliia MARCHENKO,
Candidate of Historical Sciences, Senior Research Associate,
Department of Theory and Methods of Biobibliography,
Institute of Biographical Research,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9814-0826

Annotation. Ukrainian biography books for children and youth published between the beginning of the Russian armed invasion of Crimea (2014) and the large-scale Russian invasion of Ukraine (2022) were analyzed. Books are analyzed as a space of multi-vector communication aimed at the consolidation of society. Typical forms of biographical reconstructions, strategies and tools of biographical discourse are defined.

Key words: *books for children and youth, biography book, biographical models, biographical strategies, children's reading, Russian-Ukrainian war.*